

Maarten Asscher

Nawoord bij de vertaling van Bertolt Brecht,
Legende over het ontstaan van het boek Daodejing

Maarten Asscher (1957) is schrijver, jurist en voormalig directeur van de Athenaeum Boekhandel in Amsterdam. Hij werkte eerder als uitgever, kunstambtenaar, recensent en als columnist o.a. voor Vrij Nederland en het Financieele Dagblad. Hij publiceerde romans, gedichten, poëzievertalingen en diverse essaybundels. Zijn meest recente boek is de roman De schaduw van een vriend (De Bezige Bij, 2022). VertaalVerhaal dankt de Statenhoppers voor de mogelijkheid dit nawoord bij Legende over het ontstaan van het boek Daodejing op de reis van Lao Zi in ballingschap gevolgd door De beleefde Chinezen hier te publiceren.

Nawoord bij de vertaling van Bertolt Brecht, *Legende over het ontstaan van het boek Daodejing*

Gedichte im Exil, zo luidde de voorgenomen titel waaronder Bertolt Brecht bij de in Praag gevestigde Duitstalige uitgeverij Malik in 1938 zijn dichterlijke productie uit de voorbije jaren wilde bundelen. Vanuit het Deense Svendborg op het eiland Funen, waar hij vijf jaar tevoren – gevlucht uit Hitler-Duitsland – na enige omzwervingen terecht was gekomen, correspondeerde de schrijver over deze plannen met zijn uitgever, Wieland Herzfelde. Die had al eerder, als begin van een verzameld-werkuitgave, onder andere een editie van de *Dreigroschenoper* uitgebracht. Vooral drong Brecht erop aan maximaal profijt te trekken van de succesvolle opvoering in Parijs van zijn theaterstuk *Furcht und Elend des Dritten Reiches*. Maar de geschiedenis, in de vorm van de conferentie van München in september 1938, gevolgd door de annexatie door nazi-Duitsland van een deel van Tsjecho-Slowakije, doorkruiste dit alles. Halsoverkop moest de links-activistische Herzfelde Praag ontvluchten, en het reeds vervaardigde zetsel voor de bundel ging verloren.

Gelukkig beschikte Brecht in Svendborg al wel over een drukproef en op basis daarvan, nu onder de titel *Svendborger Gedichte*, verscheen de bundel een jaar later alsnog in Kopenhagen, in het bijzonder dankzij de redactionele en financiële inspanningen van de actrice, journaliste, schrijfster en vertaalster (en Brecht-minnares) Ruth Berlau, die zo bescheiden en zo hoffelijk was om niettemin de naam Malik Verlag als imprint in het boek te vermelden.

Svendborger Gedichte, na *Lieder Gedichte Chöre* uit 1934 de tweede in ballingschap verschenen bundel van Brecht, bevat gedichten uit de jaren 1928-1938. De bundel bestaat uit zes afdelingen. De derde daarvan, getiteld ‘Chroniken’, opent met het gedicht ‘Fragen eines lesenden Arbeiters’, gevolgd door ‘Der Schuh des Empedokles’. Verder zijn er in die afdeling nog gedichten onder de titel ‘Besuch bei den verbannten Dichtern’ en ‘Gleichnis des Buddha vom brennenden Haus’. Te midden van deze gedichten, met hun voor Brecht uiterst karakteristieke titels, staat ook het hier tweetalig gepresenteerde gedicht ‘Legende von der Entstehung des Buches Taoteking auf dem Weg des Laotse in die Emigration’. Het is niet overdreven te zeggen dat het binnen die afdeling, binnen de hele bundel, ja binnen Brechts totale dichterlijke oeuvre, zou uitgroeien tot een van zijn bekendste gedichten. In elk geval is het Brechts ultieme ‘exil-gedicht’ en het zou de oorspronkelijke titel voor de bundel (*Gedichte im Exil*) bij uitstek hebben waargemaakt. Bovendien bergt Brechts gedicht over Lao Zi alle thema’s van de andere genoemde gedichten in deze afdeling ‘Chroniken’ ook in zich: de klassenstrijd van de arbeider, de presocratische filosofie, ballingschap, oosterse religie en nog veel meer.

De uitdaging om in kort bestek iets zinnigs over deze ogenschijnlijk simpele, 65 versregels tellende ballade te zeggen, roept de woorden in herinnering waarmee filosofe en schrijfster Patricia de Martelaere de problemen samenvatte bij haar poging om in een kleine monografie iets over het taoïsme te schrijven: ‘De moeilijkheid [...] is immers dat ieder onderdeel slechts zijn volle betekenis kan krijgen vanuit het geheel, en dat men dus in zekere zin alles tegelijk zou moeten kunnen zeggen.’

De in het Beierse Augsburg geboren schrijver, dichter, theatermaker en librettist Bertolt Brecht (1898-1956) was door zijn grillige levensloop, door zijn veelzijdigheid als kunstenaar en door zijn uitgesproken politieke stellingnamen, gedurende zijn vele opeenvolgende Europese en Amerikaanse ballingschappen ook bij leven al een moeilijk eenduidig te plaatsen figuur. Een van de constanten in dat woelige en opgejaagde bestaan is dat hij altijd bijzonder geïnteresseerd is geweest in de cultuurgeschiedenis, de filosofie en de religie van China. Hoewel het oorspronkelijke typoscript van de ‘Legende’ – dan nog met twaalf in plaats van dertien strofen – de handgeschreven datering ‘Svendborg, 7-V-1938’ draagt, genoot het taoïsme (en trouwens ook het confucianisme en het boeddhisme) al veel langer zijn belangstelling. Reeds in 1925 publiceerde hij in de *Berliner Börsen-Courier* de korte prozatekst ‘Die höflichen Chinesen’, die hier bij wijze van voorstudie voor het latere gedicht is opgenomen. In die tekst wordt de geschiedenis van Lao Zi en het ontstaan van de *Daodejing* in de kern al verteld, zij het dat de latere uitwerking in dichtvorm enkele kleine, maar betekenisvolle verschillen laat zien.

Brecht ontleende dit ontstaansverhaal over ‘het boek van de Tao’ aan het werk van de Duitse sinoloog en missionaris Richard Wilhelm, die in 1911 een complete vertaling van deze taoïstische oertekst uit de zesde eeuw voor het begin van de westerse jaartelling had gepubliceerd. Wilhelms versie van de 81 spreuken van Lao Zi was bij lange na niet de eerste Duitse vertaling, maar zijn werk kreeg in de cultureel nieuwsgierige en kosmopolitische Weimar-jaren wel veel meer weerklank dan wat er eerder van het taoïsme in het Duits was doorgedrongen, aanvankelijk fragmentarisch bij Goethe en vanaf 1870 in de vorm van een aantal integrale vertalingen. Aan de doorwerking van Wilhelms vertaalarbeid, die daarmee wonderlijk genoeg zijn rol als missionaris tussen Duitsland en China 180 graden omkeerde, heeft zeker bijgedragen dat al spoedig diverse literatoren en wetenschappers (o.a. Klabund, Max Weber en Alfred Döblin) door deze vertalingen werden geïnspireerd en er in hun eigen werk op voortborduurden, zoals Heinrich Detering in een compacte, maar zeer rijke analyse van Brechts gedicht heeft laten zien.

Brecht leerde de vertaling van Wilhelm in 1920 kennen, doordat een bevriende journalist genaamd Frank Warschauer hem een exemplaar ervan uitleende. De verblufte schrijver noteert in zijn dagboek over de eerste ontdekking van Lao Zi: ‘der stimmt mit mir so sehr überein, daß er immerfort staunt’ (zozeer is hij voor mij een gelijkgestemde, dat ik er voortdurend van sta te kijken).

Brechts fascinatie voor deze mythische figuur en het ontstaan van diens *Daodejing* is dus achttien jaar later nog zo vitaal en effectief dat hij in mei 1938 een eerste versie van zijn ‘Legende’ op papier zet. Het mede onder redactie van Thomas Mann vanuit Zürich uitgegeven exil-tijdschrift *Maß und Wert* wil het gedicht voor zijn kolommen niet hebben, waarna het vervolgens door het in Moskou verschijnende tijdschrift *Internationalen Literatur* wordt afgedrukt, alvorens het in 1939 in boekvorm in de *Svendborger Gedichte* terechtkomt.

Onder de vroege bewonderaars van Brechts ‘Legende’ was zijn vriend Walter Benjamin, die spoedig na verschijnen een korte beschouwing aan het gedicht wijdde in de *Schweizer Zeitung* van 23 april 1939, waarin hij bovenal de ‘vriendelijkheid’ als een hoofdthema van het gedicht ziet. Ook Hannah Arendt reageerde enthousiast. In een na de oorlog geschreven terugblik vermeldt ze hoe het gedicht in 1939 onder Duitse ballingen in Parijs als een bron van hoop en troost werd gezien. Letterlijk schrijft ze: ‘Walter Benjamin had brought it back to Paris from a visit to Brecht in Denmark, and speedily, like a rumor of good tidings, it traveled by word of mouth – a source of consolation and patience and endurance – where such wisdom was most needed.’ Die bijzondere ‘stille kracht’ bezit het gedicht mijns inziens ook voor de hedendaagse lezer nog altijd en dat heeft alles te maken met de taoïstische kern die Brecht weet te raken, met de daaraan verwante politieke strekking van het gedicht en met de biografische en historische context waarmee de auteur als het ware zijn eigen dichterlijk gelijk bewijst.

Het kan bijna niet anders of Brechts langdurige of hernieuwde belangstelling voor het al dan niet apocriefe verhaal van Lao Zi’s vertrek uit een door burgeroorlog verscheurd land had alles te maken had met zijn eigen overhaaste vlucht uit Duitsland, waar de nazi’s spoedig na zijn vertrek de door hem geschreven boeken op de brandstapel zouden gooien. Terwijl Lao Zi in de zesde eeuw voor Christus leefde – en dus een iets oudere tijdgenoot van Socrates was – krijgt de grondlegger van het taoïsme in het 2500 jaar later geschreven gedicht allerlei kleine hedendaagse trekjes van Brecht mee, die het verhaal voor de moderne lezer een extra herkenbaarheid geven. Hij neemt bijvoorbeeld zijn pijp mee op reis, plus een boekje waar hij altijd graag in leest, en voor onderweg pakt hij een paar stukken witbrood in. Het dal dat hij achter zich laat neemt hij nog eenmaal in ogenschouw, maar net als Brecht

zelf weet de wijze dat hij zijn land, althans zoals hij het heeft gekend, misschien wel nooit meer zal terugzien. Dit is een eerste, oppervlakkig, biografisch-historisch niveau waarop de 'Legende' valt te lezen. Het gedicht is weliswaar uitgewerkter dan de prozaversie uit 1925, maar wijkt daar op dit punt in essentie niet van af.

Een diepere, meer ideologisch-politieke laag in het gedicht wordt zichtbaar op het moment dat Lao Zi, gezeten op zijn trage os, aan de grens door een soldaat wordt tegengehouden. Dan blijkt er ineens een jonge ossendrijver bij hem te zijn, de volgende generatie dus, die met een zekere trots aan de grenssoldaat meldt dat de oude man op de os niet zomaar iemand is, maar een leraar, een wijze die heeft lesgegeven. In de negende strofe, die pas in een later stadium aan het gedicht werd toegevoegd, zien wij de grenssoldaat door de ogen van Lao Zi: 'Barrevoets en in verstelde jas'. In hun onderlinge contact komt nu duidelijk een wederzijdse herkenning tussen de geleerde Lao Zi en de eenvoudige soldaat. Beiden zijn zij ten opzichte van de geschiedenis of de machtige overheid 'geen winnaar', en in de vertrouwelijkheid die tussen hen beiden ontstaat (en de beleefdheid waarmee de wijze ingaat op de uitnodiging van de soldaat), kan men een verwijzing zien naar de solidariteit tussen intellectuelen en arbeiders, zoals die in het marxistische wereldbeeld van de idealistische Brecht past.

Hier wijkt het gedicht duidelijk af van de dertien jaar oudere versie in proza, waar de jeugdige ossendrijver nog ontbreekt. Bovendien is de eerdere 'douaneopzichter' in het gedicht een gewone, volksere 'grenssoldaat' geworden. Etymologisch is het Duitse woord 'Zöllner' natuurlijk verwant met het woord 'tollenaar', dat in het Nederlands vooral Bijbelse associaties wekt. Op verschillende plaatsen in het Nieuwe Testament wordt de tollenaar op één lijn gesteld met zondaars, zoals dieven, rovers en overspelplegers. Brecht had beslist grote affiniteit met de Bijbel, vooral als bron van verhalen (in het bijzonder dankzij de lutherse opvoeding door zijn grootmoeder van moederszijde), maar van dergelijk bewust pejoratieve associaties bij de opgevoerde 'Zöllner/Zollverwalter' respectievelijk 'Zollwächter' is geloof ik geen sprake. Wel is er zonder veel moeite een verband te leggen tussen de dienstbare rol van de douaneopzichter/grenssoldaat in het hele verhaal en de 'verheffende nederigheid' uit de gelijkenis van de tollenaar in Lucas 18:11.

Maar de diepste betekenislaag in de 'Legende' is zonder twijfel de kern van wat Lao Zi heeft gedoed, zoals dat op de meest compacte wijze door de jonge ossendrijver wordt samengevat: 'Dat het stromen van zacht water/ Op den duur de machtige steen verslaat./ Snap je? Dat de macht ten onder gaat.' Hier wordt op letterlijk kinderlijk eenvoudige wijze de essentie van de taoïstische leer verwoord. Die gaat uit van de innerlijke kracht (*de*) die zelfs – of juist – in niet-handelen (*wuwei*) zichzelf kan zijn (*ziran*) en aldus zijn ware kracht en gelding vindt. Of zoals het in hoofdstuk 78 van de *Daodejing* staat

(in de Nederlandse vertaling van Kristofer Schipper): ‘Niets ter wereld is zachter en zwakker dan water./ Maar niets overtreft het om wat hard en onbuigzaam is te bestrijden.’ Die innerlijke kracht van het zwakke water als concept gaat dus veel verder dan de eenvoudige vaststelling bij de presocratische filosoof Herakleitos dat ‘alles stroomt’ (πάντα ῥεῖ), al is het onvermijdelijk dat een Europese lezer deze associatie in zich voelt opkomen.

Het is verleidelijk om deze taoïstische kernboodschap uit het gedicht (en uit de *Daodejing* zelf) meteen weer op Brechts persoonlijke situatie te betrekken: de dichter in ballingschap die weerloos is tegen de harde, totalitaire bureaucratie die hem verdreven heeft; het gedicht dat iets in de wereld zou willen veranderen, maar daarvoor ogenschijnlijk de kracht niet heeft, al was het maar omdat het bedrukte papier van boeken te zwak is om de totalitaire brandstapels te doorstaan; de enkele mens die niet is opgewassen tegen de oorlog en die een beleefd verzoek om zijn levenslange kennis neer te schrijven in alle zachtmoedigheid aanneemt, in de hoop op betere tijden, et cetera. Toch zijn dat te letterlijke toepassingen van een gedicht, dat juist in zijn volledigheid en in zijn meerduidigheid intact gelaten en genoten moet worden. Wel interessant van zo’n biografisch-historische interpretatie is, dat het korte prozastuk ‘De beleefde Chinezen’ dan niet slechts een voorstudie lijkt voor de veel later geschreven ballade, maar dat deze tekst uit 1925 in dat geval een onwaarschijnlijk voorspellende strekking krijgt voor wat zich in de periode 1933-1945 en daarmee in Brechts eigen leven zou voltrekken.

De strakke Brechtiaanse versvorm, met een onwrikbaar rijmschema (*ababb*) en steeds vier vijfvoetige trocheeën gevolgd door een viervoetige trochee, vormt een uiterst gedisciplineerde (‘harde’) bedding, waarbinnen dit poëtische, deels in dialoogvorm geschreven verhaal als stromend water zo soepel en natuurlijk mogelijk dient te vloeien. Daar waar de auteur een antimetrie toepast (bijvoorbeeld in de vijfde strofe: ‘Mit der Zeit den mächtigen Stein besiegt’, waar je het water als het ware op de steen hoort botsen), heeft hij daar altijd een bedoeling mee, zoals de eerdergenoemde Detering in zijn briljante kleine studie over het gedicht signaleert.

Al deze vormaspecten en effecten heb ik geprobeerd in mijn vertaling ook in het Nederlands zoveel mogelijk tot hun recht te laten komen. Voor de tekst van het originele gedicht ben ik uitgegaan van de editie van Bertolt Brecht, *Die Gedichte* (Frankfurt am Main, 2007), pp. 296-298. De tekst van ‘Die höflichen Chinesen’ komt uit Deel 19 van de *Große kommentierte Berliner und Frankfurter Ausgabe* van de werken van Bertolt Brecht (Berlin-Frankfurt, 1997), p. 200.

Deze Nederlandse vertalingen draag ik op aan de nagedachtenis van de in 2021 overleden sinoloog Kristofer Schipper, meestervertaler van de *Daodejing* in het Nederlands. En dank – helaas eveneens postuum – komt toe

aan de wijze en fijnzinnige Otto von der Gablentz, die mij ooit voor het eerst met het gedicht van Brecht kennis liet maken.

Enkele gebruikte secundaire bronnen:

Hannah Arendt, *Men in Dark Times* (New York, 1968)

Walter Benjamin, *Versuche über Brecht* (Frankfurt am Main, 1966)

Heinrich Detering, *Bertolt Brecht und Laotse* (Göttingen, 2008)

Patricia de Martelaere, *Taoïsme. De weg om niet te volgen* (Amsterdam, 2006)

Kristofer Schipper, *Lao Zi. Het boek van de Tao en de innerlijke kracht* (Amsterdam, 2010)